

Csapody Tamás

„Szektáriánusok” Borban

Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálata

A MUNKASZOLGÁLAT MILITARIZÁLÁSA ÉS A KISEGYHÁZAK HELYZETE

A Horthy-rendszerben a munkaszolgálat a zsidók jogfosztásának, üldözésének és megsemmisítésének az egyik formája volt. Katonai megnevezése, összetétele, formái, feladatai és lokalitása ugyan sokat változtak, de a beosztottak számára általában egyre rosszabb közeget alkotva a munkaszolgálat az üldözés egyik jól megragadható, militarizált formációjává vált. A hatóságok idővel kiterjesztették mindazokra, akik a hatalommal szemben bármilyen okból ellenpontot, másságot, idegenséget, vagyis valamilyen (képzelt) veszélyt jelentettek. Munkaszolgálatra kötelezték a cigányokat, a különböző nemzetiségek és vallási kisebbségek tagjait, valamint a politikai, ideológiai okokból ellenállókat és a köztörvényes bűncselekményeket elkövetőit is. A munkaszolgálat a keresztény történelmi egyházak érdekei is szolgáló diszkriminatív, antiszemita, nacionalista intézmény lett, amely alkalmas volt az üldözés szigorúan kontrollált kereteinek a megalkotására. A Horthy-rendszer megteremtette a saját ellenségeit, majd militáns infrastruktúrába helyezte, és ott érdekei szerint üldözve használta őket. Ez a szolgálati forma az ellehetetlenítést, a munkával való felőrlést szolgálta, ráadásul olcsó munkaerőt biztosított az építkezésekhez, közmunkákhoz. A harcoló alakulatok esetében pedig kiszolgáló személyzetet biztosított, és lehetőséget nyújtott a munkaszolgálatosoknak a haza oltárán való – jogszerű és jogszerűtlen – feláldozására. Magyarán a háborúban álló és autoriter viszonyokat kiépítő Horthy-rezsim részéről az ellenségnek tekintett emberek elhallgattatásának, eltávolításának egyik pragmatikus eszközévé vált.

Ezáltal az üldözést az állam részben kivette a rendőrhatalóság és a polgári közigazgatás keretei közül, és azt katonai útra terelte. A munkaszolgálatosokat katonai joghatóság alá helyezte, büntetésük a katonai büntetőjog alapján történhetett meg, amely háború esetén a különösen szigorú retorziók, köztük a legsúlyosabb, a halálbüntetés kiszabását és végrehajtását is lehetővé tette.¹

A katonai munkaszolgálatnak a háború alatt, elsősorban a hadműveleti területen végzett fajtája nemcsak intézményesített, hanem különösen hatékonyan

¹ Kormann 1940: 774–782.

működő formája volt az üldözésnek. A munkaszolgálatosokkal való „bánásmód” katonai szakfeladat lett. A munkaszolgálatosokat a „haza szolgálatába” állították, feladataikat „közérdekűvé” nyilvánították. A hadműveleti területen szinte szükségyszerűen bekövetkező halálukat elkerülhetetlen katonai veszteségként könyvelték el. A horthysta állam szemében feláldozásuk így értelmet nyert, de a „hősi halott” megnevezést mégsem érdemelhették ki.

A hazai kisegyházakat a megalakulásuktól kezdve állandó veszély fenyegette, tagjaikat folyamatosan üldözték. A „szekták” száma a két világháború között országszerte jelentősen növekedett. Tagjaik közül sokan érkeztek a visszacsatolt területekről, egyre nőtt azok száma, akik – eredeti felekezetüket tekintve – a római katolikus, evangélikus, református, unitárius és görögkatolikus egyházból tértek át. A növekedés ellenére a „szekták” mindvégig kisegyházak maradtak, de a korszakban már átlépték azt a „kritikus tömeget”, amellyel elérték az országos kiterjedtséget és jelenléteket. A megnövekedett létszám nagyobb szervezettséget és intézményesülést is megkövetelt, ami tovább fokozta az állami és egyházi hatalom ellenszenvét.

A kisegyházakra a horthysta állam a nemzetellenes politikai mozgalom részeként tekintett, amelyek kommunista tanokkal szimpatizálnak, és az ellenséggel szövetségbe összeesküvést szerveznek ellene. Ebből semmi nem volt igaz, de a fegyverkező, militarizálódó és háborúba lépő rendszer egyre nagyobb veszélyforrásként érzékelt a kétségtelenül antimilitáns, pacifista és háborúellenes nézeteket hirdető kisegyházakat. Ezek térnyerése a történelmi egyházakat is zavarta, annak a rezsimnek a kedvezményezettjeit, amelyet az állam és az egyház összefonódása, valamint a keresztény-nemzeti ideológia uralkodása jellemezett. Hívei elvesztése egyébként leginkább a református egyházat készítette ellenlépésekre. Az állam és az egyház, saját eszközeivel ugyan, de egymással karöltve, közösen üldözte a „szektákat”. Mindez hozzájárult a fasizálódó rendszer stabilitásához. Az üldözés jogi formát is öltött; 1939. december 1-én a belügyminiszter az egész Magyar Királyság területén – más „szektákkal” együtt – betiltotta a tanulmány címében említett három kisegyházat. Híveik nem élhettek többé a gyülekezési jogaikkal, és hittérítő munkájukat sem folytathatták.²

A BORI TÖRTÉNET

A bori munkaszolgálat története 1943 februárjában kezdődött, a bori munkaszolgálatosok kálváriája pedig 1945-ben, illetve 1948-ban fejeződött be. A németek 1943 februárjában fordultak először kérelemmel Magyarország felé a külföldre küldendő munkaerő-igénylés vonatkozásában. A magyar belpolitikai helyzet és a bori állapotok helyszíni szemléje nyomán Magyarország ekkor még elutasította a 10 000 főre vonatkozó kérés teljesítését. A németek 1943 júniusában ismételték

² *Magyarországi Rendeletek Tára* 1940.

meg erre vonatkozó kívánságukat, amit a magyar kormány végül teljesített. A németek megtehették ezt, hiszen 1941-től kezdve Szerbia a Német Birodalomhoz tartozott, a bori bányavidék pedig a németek egyik legnagyobb és legfontosabb nyersanyagbázisát képezte. A világviszonylatban is jelentős mennyiségű színesfém bányászatához és az ahhoz szükséges infrastruktúra megteremtéséhez minden adott volt, kivéve az elegendő munkáskezet. A német–magyar fegyverbarátság azonban még akkor sem volt elég erős ahhoz, hogy a németek második kérése azonnal meghallgatásra találjon. Ehhez nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter kényszerű lemondása is kellett. Utódja, Csataj Vilmos egy hónapon belül jóváhagyta a 3000 zsidó munkaszolgálatos átadásáról szóló szerződést. Magyarország akkor engedett ebben a kérdésben, amikor a háború menetében már fordulópontra közeledett. A munkaszolgálatos bori századok a kurszki csata és a szicíliai partraszállás időszakában hagyták el Magyarországot. A 15 zsidó század közé betettek egy – az eredeti szerződésben nem szereplő –, „szektásokból” álló, ún. különleges munkásszázadot is.³ Egy évvel később pedig, amikor a németek már megszállták Magyarországot, a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezték, és megkezdődtek a deportálások, a magyarok még további 3000 munkaszolgálatost küldtek Borba. Erre tehát akkor került sor, amikor a szövetségesek már felszabadították Rómát, és megtörtént a normandiai partraszállás. A kivitelük során a magyar zsidó munkaszolgálatosok ekkor már felrobbantott vasúti szerelvények láttak, és megtapasztalhatták a Tito-partizánok megerősödését is. Az 1943–1944-ben odaérkező csoportok után összesen mintegy 6000–6200 magyar munkaszolgálatos által használt táborrendszer jött létre Borban és nagyjából 50 kilométeres vonzáskörzetében, a Szerb-érchegységben. Mindez illeszkedett az ennél is jóval nagyobb, az *Organisation Todt* (OT) félkatonai munkaszervezet által üzemeltetett gazdasági konglomerátumhoz.⁴ A táborban Európa különböző, németek által elfoglalt országaiból tízezerszámra odavitt hadifoglyok, volt partizánok stb. dolgoztak. A munkaszolgálatosok és az őket őrző mintegy 260 fős katonai keret tagjai kapcsolatba kerültek a már ott dolgozókkal és a helyi lakossággal is.⁵

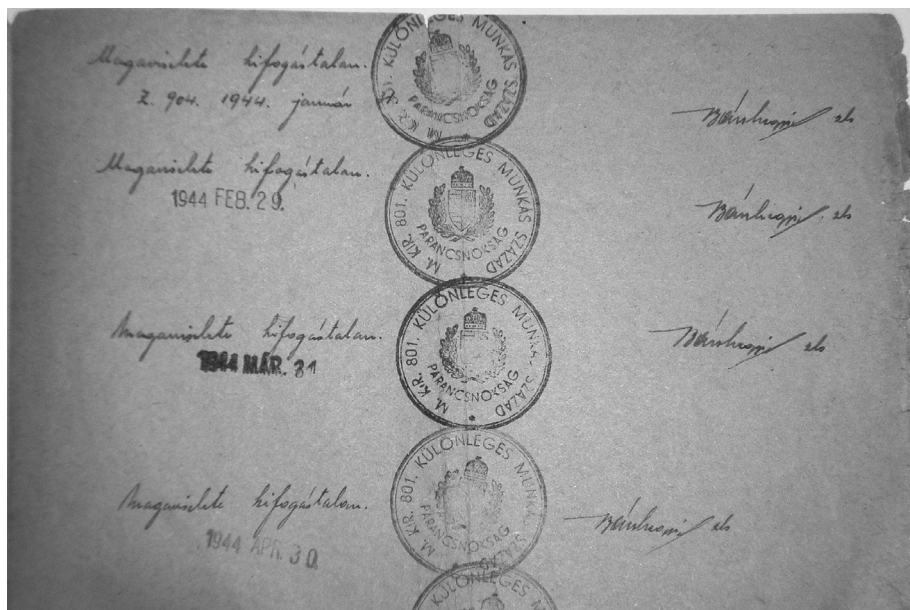
A KÜLÖNLEGES MUNKÁSSZÁZAD

A kisegyházakhoz tartozó férfiaknak munkaszolgálatos századokba vagy különleges munkásszázadokba való behívására korábban és a későbbiekben is volt példa. Az első nem „vegyes”, hanem kizárólag kisegyházak tagjaiból álló

³ HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943. július 6.

⁴ A nemzetiszocialista német Fritz Todt által alapított katonai munkaszervezet, amely többek között részt vett katonai célokra szolgáló építkezéseken, valamint bányák, ipari területek üzemeltetésében.

⁵ Lásd erről: Csapody 2015: 156–159.

1.kép. A Jehova Tanú Vági Ambrus bori nyilvántartásai lapjának (igazolványának) két oldala
 Forrás: A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

munkaszolgálatos, különleges munkásszázad, a „M. kir. 801-es különleges munkás század” (kls. mu. szd.) volt. A század felállítására a 6. honvéd bevetési központban, Jászberényben, 1943 júliusában került sor. A század menetkészültségét néhány hét alatt, július 30-ára kellett elérni.⁶

A 801-es különleges munkaszolgálatos századba behívottak helyzete több szempontból is egyedinek nevezhető. A század három keresztény, egyaránt a nemzethűség miatt megbízhatatlannak minősített, betiltott – a Jehova Tanúi, a reformadventista, a nazarénus – kiségyház tagjaiból állt. Ezek története, szervezeti felépítése, dogmatikája – a vallásszociológiai vonásaikban fellelhető hasonlóság ellenére –, különbözik egymástól. A honvédelmi kötelezettséggel összefüggő magatartási formák vonatkozásában, ezek elutasításában azonban nagyon hasonlóak (1.kép).

A 801-es különleges munkaszolgálatos századba hűtlenség, néhány esetben függelemsértés vagy más bűncselekmény elkövetése miatt jogerősen elítélt és országszerte büntetésüket töltő kiségyháztagok kerültek. A munkaszolgálatukat megelőzően, a katonai bűncselekmény elkövetése miatt általában 3–15 évig tartó fegyházbüntetésre ítélték őket, de voltak köztük halálra, majd kegyelemből életfogytiglani büntetésre ítélték is. Ők továbbra is a büntetésvégrehajtási

⁶ HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések.

intézetekben raboskodtak volna, akárcsak ugyanezen bűncselekményért elítélt hittársaik, ha nem választják ki őket – feltehetőleg egészségügyi alkalmasságuk alapján – a bori munkaszolgálatra. A szintén Borba hurcolt zsidó munkaszolgálatos bajtársaikhoz hasonlóan a kiválasztott „szektások” nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak minősültek, de a zsidóktól eltérően, ők a szabadságvesztésüket töltő elítéltek voltak. A különleges munkásszázadba való beosztásuk miatt a szabadságvesztésük végrehajtását a leszerelésükig a hatóságok csupán félbeszakították. Különböztek tehát azon köztörvényes bűncselekményeket elkövetőktől is, akiket a háború alatt a börtönökből vittek munkaszolgálatra, de akik leszerelésüket követően mentesültek a szabadságvesztésük hátralévő idejének letöltése alól. Ezért is nevezték a 801-es századot „fegyencszázadnak”, „szektárius fegyenc” és „szektáriánusokból” álló századnak, továbbá a nevezettek többségi jelenléte miatt „jehovás” és „Jehova Isten Tanúi szektából” összeállított századnak.

A „szektáriánusok” által a katonai bűncselekmények közé tartozó hűtlenség elkövetése 1939-től tömeges méreteket öltött. A katonai bűncselekményért elítélteket már nem tudták – az előírásoknak megfelelően – katonai büntetésvégrehajtási intézetekben elhelyezni.⁷ A polgári büntetésvégrehajtási intézetekben, civil létesítményekben való őrzésük a létszámuk miatt lehetetlenné vált, ellátási és őrzési nehézségeket okozott, valamint a belügyi és honvédelmi tárca között anyagi természetű nézeteltérést is generált. A honvédelmi minisztérium végül 1943 elejére elérte a – kizárólag leiratokból ismert – jogszabályváltozást, amely lehetővé tette, hogy a hűtlenség katonai bűncselekményének elkövetéséért elítélt „szektáriánus” férfiak behívhatók legyenek különleges munkaszolgálatra. A minisztériumban ennek előnyeit abban látták, hogy „kellő felügyelet mellett hasznos munkát tudnak végezni”, valamint, hogy „ezek [az elítéltek] kiképzése, illetve továbbképzése nem szükséges, de a mai nehéz kiképzési viszonyok között (tudniillik a személyzet hiánya miatt) nem is lenne lehetséges”.⁸ A minisztérium azonban a rendelkezésnek a büntetés céljával ellentétes mivoltát is látta, miszerint a „szektáriánusoknak [...] nem jelent büntetést” a „gyűjtő- vagy fogolytáborokban, közös barakkokban való elhelyezés”.⁹

A honvédelmi minisztérium jól mérte fel a jogszabály-módosítás előnyeit és hátrányait. A bevezetés indokai mögött sokévi tapasztalat, a „szekták” és fogvatartott tagjaik alapos ismerete állt. Mivel a magyarországi „szektáriánusok” eltérő földrajzi, politikai, kulturális és részben nyelvi közegből érkeztek, minden törekvésük ellenére elszigeteltek maradtak. A visszacsatolt területeken is üldözték őket, a csoportok közötti bel- és külföldi kapcsolattartást a hatóságok minden eszközzel akadályozták. A személyes kapcsolatokra és a térítésre különösen nagy hangsúlyt fektető kisegyházak tagjai nem ismerték személyesen egymást, elszigetelt, zárványszerű és illegális hitéletet éltek.

⁷ HM HIM HL 1942. eln. 13. 5167. alapszám. Kt.257/42. sz. Elítéltek átadása polgári letartóztatási intézetekbe.

⁸ HM HIM HL 1942. eln. 27. oszt. 27.953. 3. sz. betétlap.

⁹ HM HIM HL 1942. eln. 13. oszt. 74.194. 2. sz. betétlap.

Az 1939 utáni nagy üldözési hullám nyomán mindez más megvilágításba került. A kisegyházak jogi és lokális helyzete ugyan változatlan maradt, de az akadályoztatásuk feltételei jelentős mértékben átalakultak, részben meg is szűntek. Ennek oka, hogy a különböző polgári, katonai fogvatartási helyek, az internálótáborok és a munkaszolgálatos alakulatok lettek a „szabad” vallásgyakorlás kitüntetett helyei. A „szektáriánusok” tömegesen kerültek zárt intézményekbe, személyes tanúi lettek egymás szenvedésének és elítélésének, így egymás előtt tettek tanúbizonyságot hitükről. A rabság keretei között, de együtt és „szabadon” éltek: megélték vallási előírásaikat, megülték ünnepeiket, használhatták a Bibliát és hozzáfértek más vallási irodalomhoz. Folyamatosan képezték egymást, és az általuk elérhető környezetükben hirdethették vallási nézeteiket. Mindennek hatására a rabtársaik közül többen, akik már korábban megismerték a vallási tanokat, magukénak is érezték azokat, és vállalták az ezért járó üldözést, de hivatalosan még nem tartoztak az adott kisegyházhoz. Ők, mintegy 5-10-en Jászberényben vagy Borban keresztelkedtek meg. Volt olyan internálótábor, például Nagykanizsán, ahol férfiak és nők együtt dolgozhattak. A háborús helyzetben, az új élethelyzetek sokaságában való helytállás elveit és gyakorlatát folyamatosan és csoportosan tudták megbeszélni. Ennek folyamán a hitelvek „kikristályosodtak”, és ez a helyzet az egységesítést, illetve a közös hitgyakorlat kialakítását tette lehetővé. A bori munkaszolgálatos visszaemlékezésekben ilyen nem szerepelt ugyan, de a nagykanizsai internálótáborba hurcoltak közül többen megemlítik, hogy ez volt életük legboldogabb időszaka. A kisegyházak tagjai közül többen ezeknek a nehéz éveknél „köszönhették”, hogy hitükben és tekintélyükben úgy megerősödtek, hogy később egyházuk vezetői közé kerülhettek.¹⁰

A 801-es különleges munkásszázadban a három kisegyház tagjainak létszáma lényeges eltérést mutatott: Jehova Tanúja 160–161, reformadventista 17, nazarénus 8 fő volt.¹¹ Önmagában már a létszámkülönbségből adódóan, de például az ellátásuk, fegyelmezésük, munkabeosztásuk alapján, valamint saját érdekképviseleti és kohéziós erejük szempontjából is más-más helyzetben voltak. A hadsereg kötelékében való jelenlétük mind a hadseregnek, mind nekik súlyos problémákat okozott. A „szektáriánus” század, fennállása alatt végig atipikus jelenségnek számított a hadsereg kötelékében. Tagjait katonai munkaszolgálatra kötelezték, miközben szemben álltak a katonaság intézményével. A katonai szolgálat teljesítéséhez elengedhetetlen eskü letételét Jászberényben, vagyis a század megszervezésének helyén eleve egységesen elutasították. A Jehova Tanúi a katonai alaki kiképzés és tisztelgés szabályait sem voltak hajlandók elsajátítani. A katonasápkát és nemzeti színű karszalagot sem vették át. Visszaemlékezéseikből tudjuk, hogy mindezekért Jászberényben éheztek és felpofozták őket, többieket súlyosan megvertek vagy kikötöttek.

¹⁰ Csapody 2014: 167–177.

¹¹ A jászberényi szövegek és a katonának való beöltözések számával csökkentett, ténylegesen Borba vitt kisegyháztagok száma.

A reformadventisták hasonlóan jártak el. A nazarénusok azonban „beöltöztek”, tehát a katonasapkát és feltehetőleg a nemzeti színű karszalagot is felvették. A nazarénusok bori munkaszolgálatuk ideje alatt is viselték a rendfokozat nélküli katonaruhát, sapkával és szíjjal. A barakkukban időnként – üres pisztolytáskával –, napos (ügyeletes) szolgálatot is végeztek, előljáró megjelenése esetén pedig mint „ügyeletes honvéd” jelentettek.¹² A Borban róluk készült fényképeken pisztolytáska nélküli katonaruházatban szerepelnek.¹³ A Jehova Tanúkról készült bori fényképeken ugyanakkor mindenki a saját civil ruhájában látható.

A különleges munkaszázadnak 1943. július 30-án vonatra, utána Ercsiben dunai uszályokra kellett szállnia, hogy négy zsidó munkaszolgálatos századdal együtt augusztus 5-én Borba érkezzenek (a többi zsidó század már korábban behajózott a szerbiai Prahovóba). A miniszteri rendeletben foglaltak teljesítése és a rabok eskü-megtagadása közötti ellentmondás feloldhatatlan helyzetet teremtett Jászberényben. A helyi parancsnok azonban megtalálta a hadsereg számára megfelelőnek tűnő megoldást: az ellenállók előtt felolvasott esküt letett esküként adminisztrálta.

ÉLET A BERLIN TÁBORBAN

1943 augusztusától egészen a következő év júniusáig mintegy 3000 zsidó férfi és mintegy 200 kisegyháztag élt a bori központi lágerben (2. kép). 1944-ben szintén nagyjából 3000 zsidó munkaszolgálatos érkezett, már a hegyekben lévő altáborokba, velük a központi láger lakói csak a visszavonulás időszakában (1944. augusztus), valamint a Magyarországra vezető gyalogmenetek alatt (1944. szeptember–november) kerültek kapcsolatba.

A kisegyháztagok számára a hadseregben elvárt magatartás, a katonai munkafeladat és az új parancsnok teljesítése vagy megtagadása mindig újabb és újabb konfrontációt jelentett. Hiába került nyugvópontra Jászberényben a helyzet, a behajózás során a már említett ellentmondások ismét felszínre kerültek. Az Ercsőtől a szerbiai Prahovóig tartó úton az uszályokon szállított Jehova Tanúit ismételten megverték. A tisztek közölték velük, hogy Magyarország testén lévő „gennyfoltnak” tartják őket, akikről most „végérvényesen megtisztítják az országot” (3. kép).¹⁴ Az egyik Jehova Tanúja, Garai Mihály,¹⁵ a bántalmazások után napokig eszméletlenül feküdt, majd Prahovóban kórházba került.

¹² Papp L. 2009: 25.

¹³ Papp B. 1995: 21.

¹⁴ Szinger 1999: 8. Szinger Ádám (a. n. Bekker Teréz; Baja, 1922.09.29. – Dunaegyháza, 2024.04.27.) paksi földműves, hűtlenség és szökés büntette miatt 11 évi fegyházbüntetésre ítélték. A Rákosi- és a Kádár-rendszerben is elítélték, így összesen hat bíróság előtt állt, amelyek összesen 23 évre ítélték el, amelyből nyolc és fél évet töltött el.

¹⁵ Garai Mihály (a. n. Szmolár Ilona; Nyíregyháza, 1910.09.24. – Budapest, 1951.11.10.) nyíregyházi mezőgazdász, magántisztviselő.

2. kép. A Berlin tábor helye ma (2007). A képen látható épületek helyén voltak a fabarakkok. A kisegyházak barakkja a mai bányatorony alatt volt.

Forrás: A szerző felvétele

A kisegyházak bori jelenléte – a később említésre kerülő ellentétek dacára is – szervezettnek és egységesnek mondható. Ez az egyházuk felépítésére vezethető vissza. A leginkább centralizált irányítással a Jehova Tanúk rendelkeznek. A jól tagolt és megszervezett rendszer nem ismeri a demokratikus szemléletet, ami az esetek döntő többségében Borban is egységes fellépést tett lehetővé. A Jehova Tanúk esetében a táborban egy négyfős kollektív, a megfogalmazásuk szerint teokratikus vezetés működött. A vezetők a leghűségesebb „testvérek” közül kerültek ki, amit az is mutat, hogy közülük Bartha András¹⁶ és Konrád Jánost¹⁷ a hadbíróóság korábban halálra ítélte, Haffner Tibort¹⁸ 12 év fegyházbüntetésre ítélték, Garait pedig a hajóját során, mint említettük, majdnem agyonverték. Utóbbi lett a Jehova Tanúi ügyintézője, aki a barakkban, a táborban és a munkahelyeken

¹⁶ Bartha András (a. n. Joó Mária; Magyarbükös, 1899.12.01. – Budapest, 1979.01.12.) újpesti banki alkalmazott, munkás, a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház vezetőhelyettese évtizedeken keresztül. Halálra, majd életfogytiglaniig tartó fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben..

¹⁷ Konrád János (a. n. Weisz Alojzia; Újpest, 1911.12.28. – Budapest, 1981.02.02.) újpesti asztalos, magántisztviselő, a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház egyik vezetője évtizedeken keresztül. Halálra, majd életfogytiglaniig tartó fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben.

¹⁸ Haffner Tibor [Tibor Haffner] (a. n. Zenkó Mária; Bártfa, 1911.01.08. – Losonc, 1993.10.14.) losonci szövőmester, akit 12 év fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben. A Csehszlovákiai Jehova Tanúi Egyház egyik vezetője volt évtizedeken keresztül.

3. kép. Szinger Ádám és felesége fényképe a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház budapesti egyháztörténeti kiállításán (2005)

Forrás: A szerző felvétele.

intézte közös dolgaikat. A reformadventistáknak (Kálmán József¹⁹ lelkész) és nazarénusoknak (Kocsis János²⁰ lelkész) is léteztek legitim egyházi vezetőik, akik már Magyarországon is irányították a közösségüket és levezették a szertartásokat. Így a bori táborban már nem kellett új vezetőket választani. A reformadventistáknál a lelki vezető egyben a csoport munkavezetője is lett. Az egyház első embere képviselni tudta a csoport érdekeit a bori keretlegények felé, és viszont: a hierarchiában gondolkodó honvédség vezetői egyetlen személyen keresztül irányíthatták az adott vallási közösséget,²¹ osztották ki a tagok számára az elvégzendő munkát. Így a kisegyházak, szervezetségük, „tárgyalóképességük” és „szerződésképességük” okán jobb helyzetben voltak a zsidó munkaszolgálatos századoknál.

KOHÉZIÓ ÉS SZÉTHÚZÁS

A kisegyházak egységének fenntartása azonban nem volt problémamentes. Az első szakítási próbákra még Jászberényben került sor. A katonai eskü „formális” letétele után, a Borba való elvonulás előtt szabad mozgást engedélyeztek minden munkaszolgálatosnak. (Az ország különböző pontjairól eljöttek a hozzátartozóik, akik ellátták őket élelemmel, valamint vittek nekik Bibliát és szakrális olvasmányokat.) A Jehova Tanúinak vezetői úgy döntöttek, hogy közülük senki sem él vissza a hirtelen jött szabadsággal, és nem fog megszökni, mert szökés esetén elvesz a bizalom, és a közös sorsuk rosszra fordul. Ennek ellenére, Herédi Jenő zónaszolga²² irányításával, összesen hat fő a szökés mellett döntött. A „szököttek” tehát nem követték a vezetők által meghatározott, a mindenkire érvényes döntést, a „szervezett nép

¹⁹ Kálmán József (a. n. Maracsics Emerika; Eszék, 1900.12.31. – Hódmezővásárhely, 1958.10.19.) nyomozó, rendőr, lelkész, kereskedő, raktárvezető.

²⁰ Kocsis János (a. n. Herczeg Zsuzsa; Nagydorog, 1901.12.01. – Nagydorog, 1980.03.08.) nagydorogi földműves, cipész, szakács, akit öt év börtönbüntetésre ítélték.

²¹ Tóth István közlése a szerzőnek. Budapest, 2006. február 22.

²² Zónaszolga, megyei vezető, ma körzet-felvigyázónak felel meg.

útját”.²³ Az egyéni, és – egyházi tanításuk megközelítésében – a nehezebb utat is választották. Egyben a teokratikus vezetés elvét is megsértették, és „frakcióként” működtek. A Jehova Tanúinak a szökés nem jelentett „alapelvi kérdést”, vagyis ezzel a tettekkel a „szököttek” nem zárták ki magukat az egyházból.²⁴

A szökéseknél sokkal nagyobb problémaként értékelhető, hogy Jászberényben a Jehova Tanúi közül 5-6 fő „megalkuvó” lett.²⁵ A ricsei Deák Károlyról, a Pap községből származó Dede Lajosról, a zemplénszemjéni Mikita Mihályról és a nyírteleki Orosz Istvánról biztosan tudjuk, hogy nemcsak katonák, hanem a különleges század mellett maradó bori keretlegénység tagjai is lettek. Ezzel ők már „alapelvet” sértettek, és bűnbánatukig kiközösítettek maradtak. A háború utána „megalkuvók” közül aztán Orosz István, visszatért az egyházba, és ott vezető tisztséget is betöltött, Zelenyánszki János pedig túlélte a bujkálást.²⁶

Borban két kisegyházban is megjelent az egységet bomlasztó szakadás, amely az egész közösséget érintette. Az ellentét mindkét esetben a korábbi időszakra vezethető vissza. A Jehova Tanúk első embere, Konrád János országszolga, számítva a letartóztatására, 1941-ben kijelölte utódjának az általa erre legalkalmasabbnak tartott Klinyecz Józsefet.²⁷ Az egyház svájci központjában azonban ezt nem hagyták jóvá, és Faluvégi Dénest nevezték ki utódnak. Ezt Klinyecz nem fogadta el, ami szakadáshoz vezetett. Közben Faluvégit internálták, Klinyecz pedig Konráddal együtt Borba került. A 160–161 Jehova Tanúja közül a „klinyeczisták”

4. kép. *Gumbér István nazarénus Borban*

Forrás: A szerző felvétele. A jogutódok tulajdonában.

²³ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 18.

²⁴ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 18.

²⁵ Nagy 1994: 7. A reformadventisták közül ketten lettek megalkuvók és egyben keretlegénység.

²⁶ Mikita Mihály (a. n. Krámos Mária; Báka [Szabolcsbáka] 1899.12.28. –?) zemplénszemjéni földműves. Orosz István (a. n. Jancsik Mária; Nyíregyháza, 1914.10.10. – kb. 1993.) nyírteleki gazdálkodó. Jászberényben beállt katonának és a bori keret tagja lett. 1952-ben tíz évre elítélték a katonai behívó parancs megszegés büntetéséért. Ismerünk még egy Pál vezetéknevű, a felvidéki Jánokról származó Jehova Tanú megalkuvót is.

²⁷ Klinyecz József (a. n. Préki/Prétyi Anna; Szob, 1899.09.08. – Dunaföldvár, 1948.06.17.) nagy-kőrösi vasbetonszerelő. Halálra, majd életfogytiglanig tartó fegyházbüntetésre ítélték.

háromszor annyian voltak, mint „a Társulat” mellett álló „lojalisták”.²⁸ Klineyecz a vele szemben állókat – bibliai példát használva – „a konkoly osztályhoz csatlakozóknak” nevezte. A szembenállás erőteljes volt, a csoportok tagjai külön imádkoztak, és mindkét fél küzdött azért, hogy növelni tudja saját hívei létszámát. Ennek eredményeként a „lojalisták” aránya folyamatosan nőtt, és 1943 végére a „klineyeczisták” száma mintegy tucatnyira apadt.²⁹ A szabadulásig aztán ezek a létszámok érdemben már nem változtak, és a szembenállás végig megmaradt. Az ellenségeskedés nem maradt titok a keretlegények előtt sem, akik emiatt negatív megjegyzésekkel illették a Jehova Tanúkat.³⁰ A Klineyecz csoport – a Bor előtti és utáni időszakot is beszámítva – összesen hat éven keresztül járt külön úton. A megosztottság 1947-ben, Klineyecz visszatéréseivel ért véget.

A nazarénusok sem voltak teljesen egységesek. A bori nazarénusok mindig hét főben határozták meg a létszámukat, miközben összesen nyolcan voltak (4. kép). A bácskai Kölpényből származó Rancsár Mihály ugyanis kimaradt a narratívából, és a Borból hazahozott fényképeken sem látható. A Papp Bálinttal készült interjúból³¹ azonban kiderült, hogy Rancsár végig velük raboskodott, de a bácskai „új nazarénusok” szakadár csoportjához tartozott.³² A Bácskában elterjedt „új nazarénus” gyülekezetek azonban ugyanúgy gondolkodtak a katonai szolgálatról, hiszen Rancsár a többi nazarénussal együtt került a különleges munkásszázadba. A katonai besorolás szerint Rancsár ugyan hozzájuk tartozott, de a többiek nem vállalták vele a „vallási közösséget”, és nem tartották maguk közé valónak. A „szektán” belüli „szektásodás” miatt talán le is nézték a férfit.

A VALLÁSI ELVEK MEGÉLÉSE

A Berlin nevű központi tábor, valamint a munkaszolgálatosok első főparancsnoka Balogh András alezredes volt. A kirendelt magyar katonai keretben is voltak változások, de ezek közül a legjelentősebb a főparancsnok személyét érintette. Közel öt hónap elteltével, 1943. december 28-tól az új – hivatalos megnevezése szerint – táborcsoport-parancsnok Marányi Ede³³ alezredes lett. A személyi változás után minden munkaszolgálatosnak sokkal rosszabb, a zsidó munkaszolgálatos-

²⁸ A Jehova Tanúi által használt elnevezések.

²⁹ Haffner 1992: 22.

³⁰ Szinger 1999: 17. Nem tudni, hogy a keret mit vetett a Jehova Tanúk szemére.

³¹ Papp Bálint személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2009. február 9.

³² A trianoni békeszerződést követően a Jugoszláviához került Délvidéken élő nazarénusok közül sokakat zártak börtönbe a fegyverfogás és a katonai eskü megtagadása miatt. Később választás elé állították őket: ha aláírják az új állam alkotmányát, akkor anélkül engedik őket szabadon, hogy katonai szolgálatot vagy esküt kellene tenniük. Akik erre nem voltak hajlandók, azok továbbra is börtönben maradtak, az aláírók viszont azonnal kiszabadultak, de őket a nazarénus gyülekezet kiközösítette. Az utóbbiak saját gyülekezetbe szerveződtek, ők lettek az új nazarénusok. Gál Tibor nazarénus közlése. Budapest, 2024. január 27.

³³ Marányi Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896.10.07. – Markdorf [Németország], 1985.09.20.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori

soknak pedig tragikus lett a helyzetük. A visszavonulás során a munkaszolgálatos gyalogmenetek szintén Marányi főparancsnoksága alá tartoztak, és ez közrejátszott abban, hogy csak nagy nehézségek és jelentős veszteségek árán érkeztek meg Magyarországra.

Balogh András³⁴ alezredes bori időszakának megítélését alapvetően a Marányi Ede alezredes tevékenységével való összehasonlítás határozza meg. Ez Baloghra nézve talán túlzottan is előnyös, ráadásul ő a bori magyar jelenlét második, hosszabb és nehezebb időszakában már máshol kapott katonai feladatokat. A kikötés mint büntetési forma Balogh András vezetése alatt is elterjedt volt, emellett bevezette a botozást, a vasárnapi munkaszüneti napokon pedig kemény fegyelmező gyakorlatok végzését rendelte el, ami megnehezítette a másnapi munkavégzést.³⁵ Baloghot a visszaemlékezők németellenesnek mondták, aki nyilvánosan és leiratokban egyaránt kritizálta a németeket az őket fogadó tábori körülményeket, illetve a megkötött szerződés be nem tartásával vádolta őket. Igyekezett a keretlegények túlkapásait, az élelemmel való visszaélést megakadályozni, és a munkaszolgálatosok panaszait orvosolni. Tényként kezelendő, hogy parancsnoksága alatt szökések alig voltak, kivégzésre pedig nem került sor. Vasárnap délutánonként műsoros estet tartottak, ahol a keretlegénység jelenlétében a zsidó munkaszolgálatosok vallásos darabokkal is felléphettek.³⁶ A nagycsaládos zsidó munkaszolgálatosoknak otthon eltölthető szabadságot engedélyezett. Két zsidó orvost küldött Budapestre, hogy zsidó szervezetektől származó gyógyszereket és orvosi felszerelést vigyenek Borba. Lehetővé tette a zsidó ünnepek megtartását, sőt állítólag azokhoz jelentős mennyiségű élelmet szerzett be Budapestről. Szintén vallási toleranciára utal az is, ahogyan a különleges munkásszázad tagjait kezelte. Az első bori találkozásuk során emberi hangot ütött meg velük, esetükben a katonasapka, a nemzeti színű karszalag viselésétől, valamint a katonai köszöntés alkalmazásától végleg eltekintett. A katonai előljáróikkal való találkozások során nem kívánta meg tőlük a tisztelgést, elfogadta a polgári életben szokásos köszöntési formákat.³⁷ A különleges munkásszázadnak jutó barakk – a többihez hasonlóan – alig használható állapotban volt, de Balogh megengedte, hogy a kisegyházak tagjai teljesen új barakkot építsenek maguknak, később pedig az összes őket befogadó fabarakkba ágyakat és asztalokat is készíthettek. Az előírt tizenhat helyett nyolc nap alatt felhúzott barakk szigetelést kapott, tetűmentes maradt, és összességében jobb életkörülményeket biztosított. Helyet kapott benne egy konyha is, ahol az ott élők engedélyt kaptak arra, hogy a németektől szerzett

---

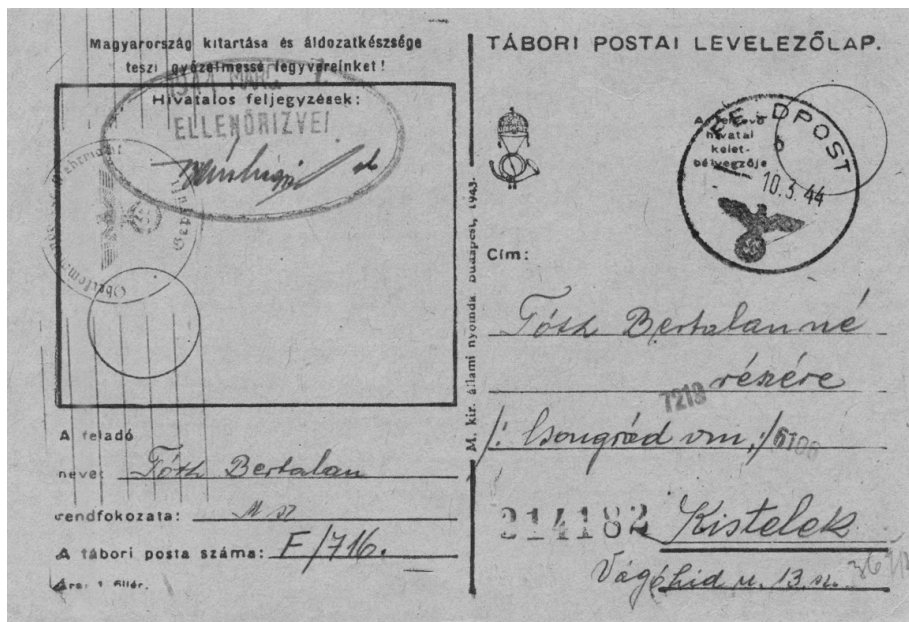
táborcsoport második parancsnoka. Megvádolták háborús büntett elkövetésével, de a távollétében lefolytatott népbírószági eljárása félbeszakadt.

³⁴ Balogh András (a. n. Schmidt Irma Klotild; Gyöngyös, 1895.11.29. – ?) szakszolgálatos alezredes, a bori táborcsoport első parancsnoka. NéPELLenes büntett elkövetése miatt két év börtönbüntetésre ítélték 1949-ben.

³⁵ MNL CsCsVL XXV.8 2464/1945. Tiszti parancsok gyűjteménye.

³⁶ Lovas 1989.

³⁷ Haffner 1992: 20.

5. kép. A reformadventista Tóth Bertalan Borból hazairt tábori levelezőlapja.

Forrás: A szerző felvétele. A jogutód tulajdonában.

nyersanyagból ételt főzhetek maguknak. Vallási összejöveteleiket pedig a barakk végén álló kályha előtti kisélekedésben tartották.

A reformadventistáknak azonban további konfliktusai keletkeztek az étkeztetéssel és a munkavégzéssel kapcsolatban. Ők vallási meggyőződésből eredően megtartották a húsevés tilalmát, a mai fogalmaink szerint lakto-ovo vegetáriánusok voltak, tehát tejet és tojást fogyasztottak. A Berlin táborban élő ortodox zsidók között sokan voltak hasonló helyzetben. A különleges munkásszázad megkapta Baloghtól a lehetőséget arra, hogy a hivatalosan nekik járó ételfejadagot elvihessék (vízben főtt krumplit és tészta a zsír nélküli étkezéshez), és azt a saját barakkukban maguk készíthessék el. A vételezések során aztán barátságba kerültek a szakáccsal, és a helyi pékhez is kijárhattak.

Kezdetben a reformadventisták egy további vallási parancsának megtartása is nehézségeket okozott (5. kép). Ők a szombati ünnepnapot („imanapot”) megtartották, és ekkor (péntek napnyugtától szombat napnyugtáig) nem voltak hajlandók semmilyen munka elvégzésére. (Innen ered a „szombatisták” elnevezésük, és az, hogy összetévesztették őket a szombatos zsidókkal.) A szombat betartása teljesíthetetlennek tűnt a szigorú normák szerinti bányarobbantásokat végző reformadventisták esetében.³⁸ Balogh András alezredes engedélyezte, az egyik német bányafelügyelő viszont megtiltotta nekik, hogy elcseréljék a szabadnapjukat, és

³⁸ Kálmán Hajnalka közlése a szerzőnek. Földeák, 2006. január 14.

szombat helyett vasárnap dolgozzanak. A bányafelügyelők között végül megegyezés született, így a reformadventisták szombatonként nem dolgoztak, és a külszíni bánya tetején lévő egyik kunyhóban megtarthatták az ünnepüket is.³⁹ Tudjuk, hogy az ortodox zsidók között is akadtak olyanok, akik szombaton nem voltak hajlandóak felvenni a munkát. Ismeretes Duschinszky Jenő⁴⁰ ortodox főrabbi esete, aki erre lehetőséget is kapott, s cserébe örömmel vállalta el a vasárnaponként végzendő latrinatisztítás alantas munkáját.

Balogh nem támogatta ugyan, de mégis engedélyezte, hogy a barakkban minden „szekta” megtarthassa a maga vallási előírásait, közös imáit és istentiszteleteit. Ugyanezt megengedte az ortodox zsidóknak is, akik a Berlin tábor nagy barakkjában tarthatták meg a szertartásaikat.⁴¹ A Jehova Tanúi minden hétfőn és csütörtökön, 19 és 20 óra között imádkoztak, és közös bibliatanulmányozást folytattak. Az egyik szabadságról visszatért keretlegény becsempészett néhány példányt az *Órtorony* című vallási folyóiratukból, valamint egy ukrán nyelvű könyvet is be tudott vinni nekik. Ezen a bibliaértelmezést segítő kötet fordításán ettől kezdve – szabad idejében – három Jehova Tanúja dolgozott. A Jehova Tanúi kiépíthették önálló – ahogyan ők fogalmaztak – „saját közigazgatási rendszerüket”,⁴² amelyhez egy ügyintéző, egy takarításért felelős belmunkás, egy szabó, valamint három szakács tartozott. Az ügyintézőnek kis irodája is volt a barakkban, de alapvetően mobil volt, míg a többiek a barakkon belül végezték a munkájukat. Mindezt jól kiegészítette, hogy a katonaruhát felvenni kész nazarénusok közül ketten, egymást felváltva látták el az ügyeletes (napos) tisztségét. A rendszer kialakításában a Jehova Tanúknak jutott a főszerep, és némi túlzással ugyan, de elmondhatták magukról, hogy Borban „saját szervezetük volt”,⁴³ amely a táboron kívül is képes volt a hittérítésre. (Tagjaik a harmadik faluig is el tudtak jutni misszionálni!⁴⁴) Mindehhez a többi kisegyház is hozzájárult, és az előnyökből az egész különleges munkásszázad részesült. Így többek között ők is élvezték a vallás szabad gyakorlásának előnyeit, a nazarénusok „kis gyülekezetet”⁴⁵ alkottak, és vasárnaponként istentiszteletet tartottak a barakkban, vagy kimentek a környező hegyekbe, és ott a szabadban énekelhettek (6. kép).

A Jehova Tanúi az említett keretlegényen, a nazarénusok közvetlenül a Jugoszláviában élő hittestvéreiken keresztül jutottak egyházi irodalomhoz. A belgrádi nazarénusok kétszer is felkeresték hittestvéreiket Borban, ahol, miután beengedték őket a Berlin táborba, a Biblián kívül bőséges élelemmel, ruhaneművel és dinárral is ellátták a munkaszolgálatosokat.⁴⁶ A reformadventistáknak is voltak

³⁹ Kálmán Hajnalka közlése a szerzőnek. Földeák, 2006. január 14.

⁴⁰ Duschinszky Jenő (Rákospalota, 1916.01.05. – Tel-Aviv, 1986.12.?) ortodox főrabbi, tábori lelkész, honvéd ezredes.

⁴¹ Papp L. 2009: 37.

⁴² Haffner 1992: 21.

⁴³ Hanák é. n.: 3.

⁴⁴ Szinger 1999: 12.

⁴⁵ Papp Bálint személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2009. február 9.

⁴⁶ Papp B. 1995: 21.

6.kép. Jehova Tanúinak egy csoportja Borban

Forrás: A szerző felvétele

külső, egyházi kapcsolataik, végül azoknak köszönhetően tudtak megszökni. A szerbiai hittestvéreik ugyanis arról is időben értesültek, hogy a Borból Magyarország felé vonuló munkaszolgálatosok első gyalogmenete milyen útvonalon halad. Így 1944 szeptemberében Belgrád közelében sikerült megszöktetniük és elbújtatniuk a bori reformadventistákat. Ehhez természetesen az is kellett, hogy a reformadventisták a Borból 1944. szeptember 17-én elindított, első csoportba kerüljenek. Az ebbe sorolt mintegy 3400 munkaszolgálatos mindegyike – zsidó és nem zsidó – egyaránt szerencsés embernek érezte magát. Ez az érzés azonban hamar elmúlt a gyalogmenetet érő gyilkosságsorozat miatt. Utóbb már tudható, hogy a Borból néhány héttel később indított második csoport volt a valóban szerencsés, mivel azt hamar felszabadították Tito partizánjai.

Balogh András a vallásszabadság biztosítása és a jobb infrastruktúra fejében becsületes munkavégzést kért: a Bor környéki hegyek elhordását, vagyis a hegy alatt rejtőző rézkoncentrátum feletti meddő eltávolítását. A kisegyházak tagjai a munkafeladatok elvégzésére egyértelmű ígéretet tettek, és azt végig be is tartották. Az első bori napjuktól kezdve tudták, hogy „munkájuk becsületes elvégzésétől függ a további sorsuk”.⁴⁷

A munkaszolgálatos parancsnokokhoz és utódjához képest Balogh nemcsak szokatlanul toleráns volt a zsidókkal és a kisegyházak tagjaival szemben, de magatartása pragmatistának is nevezhető. A parancsnoki szigor felmutatása mellett voltaképpen szóbeli megállapodást kötött a „szektáriánusokkal”, és azt mindkét félnek megérte betartani, mivel csökkentette a keret munkáját, és növelte az

⁴⁷ Soós é. n.: 4.

alávetettek munkateljesítményét. Egyben kiiktatta a rendszerből a hadsereg és a fegyverellenes kisegyházak közötti konfliktust, és valahogyan integrálta a rendszerbe a rendszeridegen századot.

Levéltári forrásokkal nem dokumentálható ugyan, de a munkaszolgálatosok között elterjedt közfelfogás szerint Balogh az említett „zsidóbarát” – és tegyük hozzá – „szektabarát” magatartása miatt váltották le.

Nem meglepő tehát, hogy a végül szovjet fogságba eső Balogh hazahozatalát a Munkaszolgálatosok Országos Szervezete és a Munkaszolgálatosok Emlék Bizottságának Bori csoportja egyaránt támogatta, és a bori tevékenysége kapcsán felmerült vádak alól a népbíróság felmentette.⁴⁸

A Balogh András által kialakított *status quot*, az egyébként is szinte mindent megváltoztató Marányi Ede alezredes felrúgta. A zsidók esetében teljes egészében, a kisegyházak esetében részben. A szektatagok által kivívott előnyök jelentős mértékben megmaradtak (például a szabad kijárás, a katonai szabályok be nem tartása), mivel Marányi is „respektálta őket”.⁴⁹ A Bibliát megtarthatták, de az összes többi kiadványt Marányi elvetette tőlük, az ukrán nyelvű könyvet fordító három személyt pedig kikölttette. A barakkukban továbbra is közösen tanulmányozhatták a Bibliát, megülhették ünnepeiket, ami azért is kiváltságos helyzetnek számított, mivel az éppen karácsony előtt Borba érkező Marányi durva módon megakadályozta, hogy a zsidók megünnepelhessék a hanukát.

A TRANZSCENDENS VISSZAIGAZOLÁS

A kisegyháztagok bori szenvedéstörténetében számos alkalommal megjelent a csoda mint vallási élmény, mint transzcendens jelenség, mint a valóságban megélt életesemény. A csoda „ténye” számukra egyet jelentett az imáik meghallgattatásával, és a csodát a helyes úton járás isteni bizonyítékaként, az egyházukhoz tartozás egyértelmű pozitív visszaigazolásként fogták fel. Ennek egyik megélése a visszavonulás során történt, a bácskai Cservenkán.⁵⁰ Akkorra már a reformadventisták szerbiai hittestvéreik segítségével tervszerűen megszöktek, a nazarénusokat pedig a falusi házakhoz osztották be lógondozásra. A zsidókat és a Jehova Tanúit viszont ugyanabban a téglagyárban helyezték el, 1944. október 5-én. Másnap, német utasításra, a magyar katonák a „jehovisták” közül mintegy 15 főt a téglagyár melletti területre kísérték, hogy ott megássák a saját sírjukat. A Jehova Tanúi egyértelműen úgy érezték, hogy a gödörbe őket fogják belelőni. (A zsidók között viszont elterjedt a hír, hogy a sírt nekik ássák!) A Jehova Tanúk szerszámmal a kezükben várták az ásásra vonatkozó parancsot, de közben ők is és

⁴⁸ MNL CsCsVL XXV.8 Nb. 2464/1945. Munkaszolgálatosok Országos Szervezetének jegyzőkönyve. Budapest, 1946. november 6. Nytsz.: 1338/1946. Balogh Andrást a bori szolgálatát követő tevékenysége miatt 1950-ben a szegedi népbíróság nyolc hónap börtönbüntetésre ítélte.

⁴⁹ Haffner 1992: 24.

⁵⁰ Csapody 2015.

a keretlegények is a környező bokrokat kémlelték. Úgy tűnt nekik, mintha a közeli bokor hirtelen elkezdene magától, erőteljesen mozogni, majd jött a parancs, hogy visszamehetnek a téglagyárba.⁵¹ A történeteket – ami a bibliai égő csipkebokrera emlékeztet – csodaként élhették meg, és hálát adtak megmenekülésükért.

A németek továbbra sem adták fel a tervüket, mely szerint minden munkaszolgálatost ki akartak végezni Cservenkán. A tudomásukra jutott azonban, hogy a zsidókon kívül ott vannak a kiségyházak tagjai is. A legkegyetlenebb keretlegények egyike, Tálás András hadapródőrmester, német parancsra a Jehova Tanúinak teljes csoportját kimenekítette az egyik tégláégető kemencébe. Azokra a zsidókra, akik megpróbálták elvegyülni a Jehova Tanúi közé Tálás rálőtt, megsebesítette őket, egy embert talán agyon is vert. A téglagyárban aznap, 1944. október 7-én éjszaka a németek, magyar támogatással, nagyjából 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg különös kegyetlenséggel. A Jehova Tanúinak mindegyike sértetlen maradt, ami valóban csodaszámba ment. A „jehovisták” számára ez az isteni beavatkozás példája volt, és az is maradt mind a mai napig, generációkkal később is.⁵²

A „szektások” által megélt csoda „valósága” másokat is megérintett, akik úgy értelmezték a történeteket, hogy a kiségyháztagok isteni védelem alatt állnak, és érinthetetlenek. A bori keretlegények a „szektáriánusokkal” eltöltött hosszú idő során szerzett tapasztalatok alapján úgy ítélték meg, hogy súlyos veszélyhelyzetben érdemes a kiségyházak tagjainak védelmében meghúzódnium. 1944 szeptemberében, a Borból történő visszavonulás során az elől haladó fegyveres keret mögött a különleges munkásszázad vonult. A „szektáriánusok” később úgy vélték, azért ez lehetett a menetben elfoglalt pozíciójuk, mert ők isteni védelem alatt álltak, és ebben a védelemben akart a keret is részesülni. Valami hasonló játszódott le a visszavonulás során egy másik alkalommal is. A Szombathelyt ért 1945 eleji bombatámadások során az ott raboskodó bori Jehova Tanúi nem mentek le az óvóhelyre. Az őket őrző keret tagjai ugyanígy tettek, és a Jehova Tanúi közé vegyültek. Az egyik Tanú elmondása szerint azért, mert közöttük érezték magukat biztonságban.⁵³ Az „isteni védelmet” ők kapták, és az általuk adódott tovább.

A KÖZVETLEN FELETTESEK

A M. kir. szegedi V. honvéd hadtestparancsnokság alárendeltségében működő bori katonai keretről átfogó képet nem tudunk alkotni. Azokról rendelkezünk több információval, akik valamilyen szempontból kitűntek a többiek közül, akikre a túlélők név szerint emlékeztek, illetve akiknek a neve népbíróági vagy állambiztonsági anyagokban szerepel.

⁵¹ Soós Gergely személyes közlése a szerzőnek. Ugod, 2006. augusztus 30.

⁵² Kis Pap é. n.: 10.

⁵³ Teodor 2006: 99.

A különleges munkásszázad parancsnoka eleinte, egészen 1943 decemberéig Élő József főhadnagy volt, majd őt – Marányi érkezésével összefüggően – Bánhegyi Géza⁵⁴ tartalékos zászlós követte. Az 1943-ban 29 éves Bánhegyi Géza magántisztviselő volt, aki Borban lett hadnagy, és egy ideig Marányi segéd tisztje is. Őt küldte Marányi 1944-ben Vácra, hogy a zsidó munkaszolgálatos századokat – Radnóti Miklóssal is a soraik között – Borba kísérje. A „Jehovás század” keretlegényei közé tartozott Zbranek Béla⁵⁵ őrmester és Apáthy Imre tizedes is.⁵⁶ Mindhárom tisztet azért ismerhetjük, mert fennmaradtak a népbírósi anyagaik. Számos vád fogalmazódott meg velük szemben, de a különleges munkásszázad irányítását illetően végül nem marasztalták el őket. A per során ők maguk semmilyen problémára nem emlékeztek a nekik beosztott századdal kapcsolatban, amit azonban a beosztottjaik a visszaemlékezésekben később cáfoltak. A korábban említett kínzások, a kisegyháztagok integrálása a bori közegbe, a vallási meggyőződésük megtörésére irányuló kísérletek mind súlyos problémát jelentettek. A parancsnokok állítása azonban mégsem volt teljes mértékben valótlan. A kisegyháztagok, ha vallási előírásaikat betarthatták, minden egyéb vonatkozásban lojális munkaszolgálatosként viselkedtek. Borban nem kellett tartani a szökésüktől, eltérően a zsidó munkaszolgálatosoktól, nekik szabad kijárásuk volt a Berlin táborból. A munkahelyre nem kellett kíséretet kirendelni melléjük, és a munka után szabadon bemehettek Borba. „Nyugtalanító híreket”, alkoholt, „sem más nem megengedett dolgot” nem vittek be a táborba.⁵⁷ A keretlegények előszeretettel alkalmazták őket borbélyként, mivel nem kellett attól tartaniuk, hogy bosszúból elvágják a torkukat, ráadásul jóval olcsóbban is dolgoztak, mint a zsidó borbélyok.⁵⁸ A „szektáriánusokat” a feletteseik nemcsak megbízhatónak tartották, de a tiszteletüket is elnyerték. A kisegyháztagok mintegy 90 százaléka korábban kétkézi munkát végzett, és sokféle szakmában mutatott jártasságot, így többek között a barakképítéshez és a lovak tartásához is értett. Ez azonban még kevés lett volna a tisztelet kivívásához, a „szektáriánusok” számára a munka rendes elvégzése vallási kérdés és becsületbeli ügy volt. Bármilyen körülmények közé is kerültek, egymást kisegítve, első osztályú munkát végeztek. A hadifogolyként ott dolgozókkal ellentétben például, esetükben szóba sem jöhetett a gépek megrongálása, vagy selejtes munkadarab szándékos előállítás. A szigorú normákat megkövetelő

⁵⁴ Bánhegyi Géza (a. n.: Hartl Etel; Budapest, 1914.08.08. –?) budapesti magántisztviselő, textiltechnikus, tart. zászlós, majd tart. hadnagy. A népbírósi háborús büntett elkövetése és hivatali sikkasztás büntette elkövetésének vádjai alól felmentette 1948-ban.

⁵⁵ Zbranek Béla (a. n. Zbranek Anna; Budapest, 1905.02.16. –?) őrmester, bori keretlegény, a különleges munkásszázad kísérője, altiszt a Földművelésügyi Minisztériumban. A népbírósi háborús büntett és hivatali sikkasztás elkövetése miatt főbüntetesként 15 év kényszermunkára ítélte 1949-ben.

⁵⁶ Apáthy Imre (a. n. Tállai Franciska; Keszthely, 1906.07.28. –?) tizedes, bori keretlegény. Háborús büntett elkövetésért a népbírósi egy évi börtönrre ítélte, de másodfokon szabadlábra helyezték, majd 1950-ben Ausztráliába szökött.

⁵⁷ Haffner 1992: 23.

⁵⁸ Szinger Ádám például rendszeresen borotválta a keret tagjait.

to dtista munkavezetők,⁵⁹ akiktől a feletteseik szintén a feszített munkatempó betartását várták el, a legjobb munkásoknak tartották a kiségyháztagekat, és ennek minden fórumon hangot is adtak. Fontosabb talán megjegyezni, hogy ezt a helyzetet a kiségyházak tagjai az üldözöttség szerves folytatásaként, normális állapotként élték meg. Tudták, hogy az általuk képviselt magatartáshoz az üldözés szervesen hozzátartozik, és ezért azonosulni tudtak a sorsukkal. Tudatosan törekedtek a „jó munkás” mintaszerepére, mert azt vallották, hogy az említett megbecsülés és tisztelet révén dicsőséget szereznek az általuk hűen szolgált Istennek (Jehovának), megvallják hitüket, eredményesen hirdethetik vallási üzeneteiket. Elfogadottságuk és lojalitásuk ugyanakkor ellenszenvet váltott ki a zsidó munkaszolgálatosokból, akik értelemszerűen nem így élték meg a helyzetüket.

Elmondható, hogy idővel radikalizálódott a keretlegények viselkedése, aminek a parancsnokváltáson túlmenően is számos oka lehetett. Az ígéretekkel ellentétben nem váltották le őket, a partizánok jelenléte is egyre érezhetőbbé vált, s mind gyakrabban kellett valódi ellenség ellen, valódi katonai-fegyveres feladatokat ellátniuk. Egyre jobban rászorultak a németek segítségére, és a háború kimenetele is mind egyértelműbbé vált a számukra is. Borban még folyt a munka, amikor Románia 1944. augusztus 23-án kiugrott a háborúból. A szerb-román-bolgár határ közelében lévő Bor hamarosan a front közelébe került. A bizonytalanság fokozódott.

Mindez szerepet játszott abban, hogy Magyarországon is egyre rosszabb lett a zsidók és a „szektáriánusok” sorsa. A rendszertelen levelezésből a zsidó munkaszolgálatosok az otthoniak üldözéséről és elhurcolásáról, a kiségyháztagek a bebörtönzésekről és internálásokról szereztek tudomást. A sárga és fehér karszalag, valamint a Dávid-csillag viselésének kötelezővé válásával a diszkrimináció tovább nőtt, mintegy manifesztálódott. Az ellátás egyre rosszabb, a korrupció egyre nagyobb lett, a munkaszolgálatosok kifogytak az otthonról hozott, eladható holmijaikból (ruhanemű, evőeszközök, apró tárgyak). A zsidó munkaszolgálatosok szökéseinek száma radikálisan megnőtt, ami további szigorításokkal, büntetésekkel, az erőszak szintjének folyamatos emelkedésével járt.

AZ ELTÉRŐ MEGÍTÉLÉS

Borban a magyar keret a zsidókra és a „szektáriánusokra” másodrendű állampolgárként vagy inkább többszörösen alávetett személyként tekintett. A németek Borban nem is értették, hogy nem zsidó munkaszolgálatosok hogyan kerülhettek a zsidók közé. A cservenkai téglagyárban az őrt álló német katona azt mondta a Jehova Tanúinak, hogy „ti sem vagytok jobbak, mint a zsidók, mert ha jobbak lennétek, akkor nem lennétek a zsidók között”.⁶⁰ Borban a két csoport

⁵⁹ Todtista: az Organisation Todt (OT) katonai munkaszervezet tagja.

⁶⁰ Kis Pap é. n.: 10.

sorsközössége nem kérdéses, mint ahogyan a német koncentrációs táborokban is kényszerű egymásrautaltság alakult ki közöttük.

A „szektáriánusok” számára a bori munkaszolgálat jobb volt a börtönben sínylődésnél. Ottani helyzetüket az otthon üldözést elszenvedőkénél is elfogadhatóbbnak tartották. Borban a kisegyházak tagjai a zsidókhoz képest is autonómiával és kedvezményekkel rendelkeztek. Színvonalasnak mondható körülmények között laktak, és a zsidókhoz képest „kicsivel több élelemhez juttatta” őket a keret.⁶¹ Maguk is sokkal jobbnak tartották helyzetüket a zsidókénál,⁶² és ez fordítva is így volt. Őket is bármikor megölhették volna, de összességében kisebb volt a veszteségük – a Jehova Tanúk például négy főt veszítettek el, baleset és betegség miatt –, és talán kevesebbet is büntették őket a zsidóknál. Helyzetük bagatellizálásaként, vagy az emlékezet megszépítő hatásaként is felfogható, de valószínűsége is van annak, ahogyan az egyik Jehova Tanú írt visszaemlékezésében az ottlétükről: „A háború tombolt, de nekünk ilyen békésen teltek a napok”.⁶³

A bori visszaemlékezések, származzanak azok a kisegyházak tagjaitól vagy a zsidó túlélőktől, nagyon kevés információt tartalmaznak a másik csoportról. Nehéz elhinni, amit az egyik bori nazarénus írt, miszerint „a zsidók közül senkit sem ismertem, nem volt érintkezésünk”.⁶⁴ A 15 hónapig közös barakkban élő kisegyházak esetében nem lehetett megvalósítani a teljes elkülönülést, de befelé ők is eléggé zárt közösségeket alkottak. Egymás felé is végeztek ugyan missziós munkát, de az nem járt eredménnyel.

Az ortodox és a neológ, a vallásos és a nem vallásos zsidókat, illetve a kikeresztelkedetteket a bori keret és a németek majdnem ugyanúgy kezelték. A kikeresztelkedettek az altáborokban külön barakkban laktak, vasárnap istentiszteleten vettek részt, és bizonyos előnyökkel rendelkeztek (munkabeosztás) a többi zsidóhoz képest. A visszavonulás során ez a megkülönböztetés eltűnt.

A bori zsidók és a kisegyházak tagjai között meglévő különbségnek többen is hangot adtak. Bánhegyi Géza a népbírósi perében „Jehova isten Tanúi, nazarénus és adventista magyarokról”⁶⁵ írt. A kisegyháztagok „magyarsága” sokszor szerepet játszott a megmenekülésükben, a határhelyzetekben „mentő körülménynek” és olyan előnynek számított, amely a zsidók számára behozhatatlannak bizonyult. A visszafelé úton a zsidókat kegyetlenül legyilkoló helyi svábok a „szektáriánusokat” nem bántották, mert – ahogyan a nazarénus Papp Lajos fogalmazott – „tudták, hogy mi magyarok vagyunk”.⁶⁶ Cservenkán a németek végül azért tekintettek el a „szektáriánusok” meggyilkolásától, mert „nem akartak keresztény vért ontani!”⁶⁷

⁶¹ Papp L. 2009: 32.

⁶² Haffner 1992: 24.

⁶³ Haffner 1992: 23.

⁶⁴ Papp Lajos személyes közlése a szerzőnek. Baja, 2006. január 17.

⁶⁵ BFL XXV.1.a 1515/1945. 1727/1945. 10.

⁶⁶ Papp Lajos személyes közlése a szerzőnek. Baja, 2006. január 17.

⁶⁷ Hanák é. n.: 6.

A kisegyházak tagjai tisztában voltak azzal, hogy őket a magyarok és a németek egyaránt „származásilag keresztényeknek” tartották, szemben a „zsidó származású keresztényekkel”.⁶⁸ Borba elítélt szektatagként, tehát egy el nem ismert keresztény egyház híveként kerültek, de a kikeresztelkedett zsidókhöz képest ott már ők lettek a „valódi keresztények”. A táborban arra is rákényszerültek, hogy saját helyzetük állandó pozicionálása, egyben életük jobbá tétele és – adott esetben – megmentése érdekében folyamatosan hangsúlyozták, hogy ők nem zsidók, hanem magyarok.

TANÚSKODÁS A NÉPBÍRÓSÁGON

A kisegyházaktagoknak a bori helyzetük nem könnyítette meg a háború utáni számonkéréseket. Megidézett tanúként számos esetben vettek részt bori parancsnokok, keretlegények népbírósi pereiben. A legnagyobb számban Tálás András hadapródörmmester perében tanúskodtak. Mostbacher János egyházkutató kutatásaiból tudjuk, hogy összesen 26 Jehova Tanú és három nazarénus tanúskodott ebben a perben.⁶⁹ Valamennyiüket a védelem kereste meg mentő tanúként, és ennek valamennyien eleget is tettek. Tálást azonban nem tudták megmenteni, a népbírósi halálra ítélte a férfit, akit 1947 februárjában kivégeztek. Bánhegyi Géza népbírósi perében a védelem számos kisegyháztag idézését indítványozta. A népbírósi ezt ugyan elutasította, de egy Jehova Tanúja, Sávorszky Péter mégis megjelenhetett a bíróság előtt, és tanúvallomást tehetett a vádlott mellett.⁷⁰ A többi „mentő” Tanúra valószínűleg nem is volt szükség, mivel 1948-ban a népbírósi felmentette Bánhegyit a háborús bűntett elkövetése és hivatali sikkasztás bűntette elkövetésének vádjai alól. A történetek jól példázzák, hogy ugyanaz a személy, ugyanabban a történetben lehet gyilkos és megmentő is. Az ellentmondás a Jehova Tanúi számára azt mutatta, hogy „Jehova Isten bárkit fel tud használni a célja érdekében, ha a szándéka úgy kívánja.”⁷¹

* * *

A II. világháború alatt a szerbiai Borba zsidó és kisegyházakhoz tartozó munkaszolgálatosokat vittek Magyarországról kényszermunkára. A kisegyházak tagjai keresztény „szekták”-hoz, de más és más felekezethez tartoztak. A táborban zsidónak minősülő, ortodox, neológ, kikeresztelkedett, különböző nyelveken, köztük jiddisül beszélő munkaszolgálatosok voltak együtt a szintén különböző anyanyelvű Jehova Tanúkkal, reformadventistákkal és nazarénusokkal. A nemzethűség szempontjából egyaránt kirekesztettnek számítottak, a zsidók nem

⁶⁸ Haffner 1992: 27.

⁶⁹ Mostbacher 2018: 2.

⁷⁰ BFL XXV.1.a 1515/1945. Tárgyalási jegyzőkönyv. Nb. VII.1515/1945.7. 59. Budapest, 1946. január 8.

⁷¹ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 16.

foghattak, a kisegyházak tagjai pedig vallási okokból nem fogtak fegyvert. A zsidókat származásuk alapján üldözték és kényszerítették Borba, a „szektáriánusokkal” antimilitarista felfogásuk miatt tették ugyanezt. A zsidókat börtönbüntetéssel felérő munkaszolgálatra kötelezték, a kisegyházak tagjait először megkínózták, hűtlenség elkövetésért jogerősen elítélték, börtönbe zárták, majd őket is munkára kötelezték a bori bányavidéken. Ezeket az embereket a magyar állam kiárúsította cserébe a színesfémek megvásárlásának lehetőségéért: megszabadult mintegy 6000 állampolgárától és azok eltartási költségétől, egyben pedig demonstrálta németbarátságát is.

A számkivetett emberek Borban, sok száz kilométerre a trianoni határoktól, munkájukkal szolgálni kényszerültek a német hadigazdaságot. Munkaszolgálatos katonákat faragtak belőlük, de valójában ipari munkások lettek, akiket fegyveres katonák őriztek, és ha megszöktek, csetnikek vadásztak rájuk, de munkájukat egy félkatonai német szervezet is felügyelte. Magyar és német, azaz kettős alárendeltségben éltek. Délkelet-Európa egyik legnagyobb ipari beruházásán és nyersanyag-kitermelésén kaptak fontos feladatokat, német katonai kosztón éltek és saját civil ruhájukban dolgoztak. A magyar táborcsoport-parancsnok személye, a magyar és német katonaság közötti ellentét, a munkaszolgálatosok ellátásával, fegyelmezésével és munkavégzésével kapcsolatos nézeteltérések befolyásolták a munkaszolgálatosok életfeltételeit, sőt életben maradásuk esélyeit.

Az 1943 júliusában induló bori munkaszolgálat a kezdetekben megfelelőbbnek tűnt a túlélésre a gettósításnál és a deportálásnál, a kisegyházak tagjai esetében pedig az éhezéssel és kínzással együtt járó bebörtönzésnél és kivégzésnél.

A kisegyházak tagjainak a katonai eskü letételének végleges megtagadását, a katonaruha, katonasapka, valamint a nemzeti színű szalag viselésének elutasítását a verések és kikötések árán sikerült elérni. A reformadventisták megtartották a szombati imnapot, és szombat helyett vasárnap dolgoztak. Szintén megtartották a vegetáriánus étkezés vallási előírását is.

Eltérő mértékben ugyan, de a baráti és vallási közösségek egybekovácsolódása védelmet jelentett, identitáserősítőként működött. A kisegyházak tagjainak esetében ez egymás jobb megismerését, a vallási előírások tisztázását, és ezek közös gyakorlatának kialakítását tette lehetővé. A képet azonban nemcsak árnyalta, de számos vonatkozásban alapvetően meg is változtatta, hogy lecserélték a magyar parancsnokot. Ekkor a táborcsoporton belül változások történtek, s a front közeledtével a hadműveleti terület katonai arculata átalakult; a munkavégzés ellehetetlenült. A munkaszolgálatos századok elhagyni kényszerültek Bort, ami az elsőként elindított csoportnak a végétét, míg a másíknak a túlélést jelentette. Az első csoport tagjai közül a hosszú menetelés során számosan életüket veszítették, és akik túléltek a tömeggyilkosságokat, azok újra a németek kezébe kerültek. A német koncentrációs táborokban a volt bori munkaszolgálatosok ismét találkoztak az ott fogvatartott Jehova Tanúkkal. Az első csoport bori zsidó munkaszolgálatosai közül mintegy 500-an éltek csak meg a felszabadításukat 1945-ben.

A visszavonulás során a kisegyháztagok megsemmisítésének lehetősége szintén folyamatosan ott kísértett, de megmenekülésükben közrejátszott, hogy „magyarnak” és „kereszténynek” tartották őket. Döntő többségük túlélte Bort, a gyalogmeneteket, és végül magyar területen szabadult fel. Néhányan azonban a Szovjetunióba kerültek, és hadifoglyok lettek. Sohasem voltak katonák, mégis hadifogolynak tekintették őket, sohasem okoztak kárt katonaként, de 2–4 éven keresztül a háborús „jóvátételen” dolgoztak. Két reformadventista GULAG táborban halt meg, a többiek végül hazatérhettek. Nekik ekkor fejeződött be a közel egy évtizeden át tartó üldöztetésük.

A kisegyházakat kollektíven, tagjaikat személy szerint üldözték, de a kollektivitás a büntetés elviselésében is szerepet játszott. Egységes kiállással, szervezettséggel hatékonyan tudták elvégezni a munkájukat, ezért elismeréseket kaptak, és összességében javították életkörülményeiket. Közösen éltek meg a tanúságtételt és a számukra valóságként meghatározott isteni csodákat. Mindez hitüknek olyan mértékű megerősítést jelentette, és egyben olyan morális hozadékkal járt, ami miatt kevésbé voltak sebezhetőek.

A Jehova Tanúinak esetében a végleges egyházszakadás lehetősége is megjelent. Ennek veszélyén azonban sikerült úrrá lenni, és Bor az egység megerősödésének helyszíne is lett. Bori történetük a háború után része lett a kisegyházak mártírtörténetének. Az egodokumentumok, a hagiográfia jellegű visszaemlékezések máig erősítik vallási identitásukat, és szereznek híveket maguknak. Isteni viszáigazolásként éltek meg megmaradásukat, és ez lett személyes és egyházi megerősödésük alapja is. Erre nagy szükségük is volt, mivel egy rövid átmenet után a Rákosi- és a Kádár-korban ismét üldözni kezdték őket. A Bort megjártak közül hitük megvallása, valamint a szombati napon végzett munka és a katonai szolgálat minden formájának elutasítása miatt sokan ismét börtönbe kerültek.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék.

3.1.9. V-30 237. Marányi Ede dossziéja.

3.1.9. V-101 681. Tólas András dossziéja.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntető-törvényszék) iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai.

VII.5.e 6791/1950. Marányi Ede büntetőperének iratai.

VII.5.e 7327/1950. Apáthy Imre büntetőperének iratai.

XXV.1.a Budapesti Népbíróság iratai, büntetőperes iratok.

XXV.1.a 1146/1945. Zbranek Béla büntetőperének iratai.

XXV.1.a 1515/1945. Bánhegyi Géza büntetőperének iratai.

XXV.1.a 1727/1945. Bánhegyi Géza büntetőperének iratai.

XXV.1.a 3281/1945. Tálás András büntetőperének iratai.

Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL)

I. fondfőcsoport, 89. M. kir. honvéd vezérkar főnöke

1942. eln. 27. oszt. 27.953. 3. sz. betétlap.

1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943.07.06. Nytsz.: 111.470. sz. eln. Kmof.-1943.

1942. eln. 13. 5167. alapszám. Kt.257/42. sz. Elítéltek átadása polgári letartóztatási intézetekbe.

1942. eln. 13. oszt. 74.194. 2. sz. betétlap.

VIII. fondfőcsoport, 6. Igazoló Bizottságok

I. 31. Honvédelmi Minisztérium 1919–1944.

III. 6. HM Igazoló Bizottságok iratai.

518. Balogh András alezredes dossziéja

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szeged (MNL CsCsVL)

XXV.8 Szegedi népbíróság iratai.

2464/1945. Nb. Balogh András perének iratai.

Csapody Tamás magángyűjteménye

Lovas István 1989: Lovas Istvánnal készült videointerjú. Szerző ismeretlen. Budapest, 1989. április 15.

Hanák András é. n.: Hanák András életrajzának főbb része[i] a második világháború idején. Kézirat. H. n.

Hafner Tibor 1992: Elbeszéli Haffner Tibor. Kézirat. Losonc.

Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

Életinterjúk, visszaemlékezések

Nagy Ferenc 1994: Nagy Ferenc visszaemlékezése. Szeged, 1994. június 14. Kézirat. Nytsz.: 0093.

Szinger Ádám 1999: Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. Paks, 1999. Kézirat. Nytsz.: 0037.

Soós Gergely é. n.: Soós Gergellyel készült interjú. Szerző ismeretlen., é. n., h. n. Kézirat. Nytsz.: 0219.

Kis Pap János é. n.: A kapitalisták napjaiból. Kis Pap János visszaemlékezése. é. n., h. n. Kézirat. Nytsz.: 0020.

Magyarországi Rendeleték Tára, 1940. (73.) Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 2376–2377.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csapody Tamás 2011: *Bori munkaszolgálatosok*. Vince, Budapest.
- Csapody Tamás 2014: *Bortól Szombathelyig*. CD-melléklet. Zrínyi, Budapest.
- Csapody Tamás 2015: *A cserenkai tömeggyilkosság* (e-book). Budapest Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, Budapest.
- Kormann Frigyes 1940: A honvédelem érdekeit veszélyeztető felekezetek elleni védekezés. *Magyar Katonai Szemle* (10.) 1. 773–782.
- Mostbacher János 2018: *Jehova Tanúi szereplése a háborús bűnös Tólas András bori kerettag budapesti népbíróági perében (1945–1947)*. Kézirat, Pécs.
- Papp Bálint 1995: *Fogságom története*. Magánkiadás, Budapest.
- Papp Lajos 2009: „Ennyi az emberi élet!” (második rész). Visszaemlékezés a bori munkaszolgálatra. *Palócföld* (55.) 6. 26–37.
- Teodor Miron 2006: Énekeltünk, amikor záporoztak a bombák. *Jehova Tanúi Évkönyve*. Online könyvtár: <https://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/302006006> – utolsó letöltés: 2024. január 30.